

політичної науки сприятиме зростанню дослідницького рівня й формуванню активного наукового співтовариства в Україні.

Особливості української політології полягають в наступному.

По-перше, особливість вітчизняної політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалась самобутньо, на основі специфічних, національних традицій.

По-друге, українська політична наука впродовж тривалого часу розвивалась в єдиному руслі з угорським, польським, чехословацьким, російським та радянським державознавством, оскільки українські землі протягом віків перебували у складі різних імперій та держав. Не викликає заперечень також твердження, що чужі політичні системи суттєво впливали на формування поглядів і концепцій українських мислителів.

По-третє, Україна практично не мала практики власної державності. Таким чином, за досить короткий термін в Україні вже закладені основи сучасної української політичної науки.

Основні завдання української політології зводяться до наступного:

- 1) розробка теоретико-методологічних засад української політології;
- 2) фундаментальне теоретичне обґрунтування сутності й шляхів побудови суверенної, демократичної, правової держави;
- 3) теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини;
- 4) вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства;
- 5) створення об'єктивних політичних портретів українських князів, гетьманів, політичних діячів нової та новітньої доби;
- 6) формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, партології та ін.);
- 7) виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

“Ключовим завданням політології, — відзначив професор *Фелікс Рудич*, — є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян, зокрема — молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна має надзвичайно велике значення. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентаріїв, працівників державного апарату. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій... Ґрунтовно вивчивши основи політології, випускник, зрештою, має відчутти себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії, має вміти професійно оцінювати реалістичність (чи утопічність) здійснюваної політичної модернізації і тим самим стати на шлях творення політичної філософії життя, формування правової свідомості, активної громадянської позиції...”.

1.2. Історія світової політичної думки

1.2.1. Зародження політичних знань у державах Стародавнього Сходу

Політичне життя в Стародавньому Єгипті. “Книга мертвих”. З виникненням перших розвинутих культур розпочинається історія людства. Перші центри цивілізації х’являються на берегах річок Ніл (Єгипетське царство), Тигр і Євфрат (Месопотамія), Інд (Індійське царство) та Хуанхе (Китайське царство). Для найдавніших цивілізацій були характерні такі *ознаки*: поява міст та центрів торгівлі і влади; виникнення держави з ієрархічним поділом суспільства; розподіл праці; виникнення і використання писемності як засобу комунікації; формування духовної спільності людей на основі єдності мови, культури і релігії.

Політичний, економічний і культурний розвиток Єгипта перебував у сильній залежності від природних умов. Український дослідник Олег Крижанівський справедливо відзначав, що Стародавній Єгипет був велетенським оазисом серед мертвих пустинь Північно-Східної Африки, що простягнувся з півдня на північ, від першого нільського порога до Середземного моря, на 1200 км. Він мав чіткі географічні кордони — скелясті гори й пустелі на сході й заході, нільські пороги на півдні. Географічна ізольованість країни значною мірою зумовила

неквапливість її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самотність її культурного й релігійного життя. Природа створила немовби два Єгипти — середземноморський і африканський, різниця між якими була досить значною, що істотно вплинуло на історичний розвиток цих регіонів.

Хронологія історії Стародавнього Єгипту, за Алессандро Бонджоанні, має такі періоди:

- додинастичний і протодинастичний період (кінець V тисячоліття — 3065 р. до н.е.);
- період Тініса (3065—2686 рр. до н.е.);
- стародавнє царство (2686—2173 рр. до н.е.);
- перший перехідний період (2173—2040 рр. до н.е.);
- середнє царство (2040-1786 рр. до н.е.);
- другий перехідний період (1786—1552 рр. до н.е.);
- нове царство (1552—1069 рр. до н.е.);
- третій перехідний період (1069—664 рр. до н.е.);
- сайський період (664—525 рр. до н.е.);
- перський період (525—332 рр. до н.е.);
- період Птолемеїв (332—30 рр. до н.е.).

Кожний клас єгипетського суспільства виконував визначену функцію: всі, починаючи від селянина і до правлячих кіл, сприяли стабільності суспільства. Єгиптяни сприймали людину не як індивідуума, а як частку суспільства. Селяни забезпечували суспільство продуктами харчування, обробляли поля і сплачували податки. Робітники і ремісники виробляли різні речі й одержували винагороду натуральними продуктами. Писарі займалися управлінською діяльністю. Правлячі класи під керівництвом фараона координували всю систему, щоб вироблені продукти розподілялися серед усього населення.

Єгипетське суспільство мало ієрархічну структуру: наверху піраміди знаходився фараон та його сім'я; потім йшли вищі сановники (наприклад, візир), верховні жерці, військові, ремісники і службовці. Внизу піраміди знаходилися селяни, які становили переважну більшість населення. Сім'я фараона обіймала всі вищі адміністративні посади, в той час як принцесам присвоювались жрецькі титули. Візир обіймав найвищу адміністративну посаду і звітувався тільки перед фараоном. В епоху стародавнього царства це був, як правило, один із його синів.

На чолі судової адміністрації стояв фараон, який диктував закони й приймав рішення. В Стародавньому Єгипті в основі закону лежало поняття “маат” (справедливість). Фараон виголошував закони, встановлював і розповсюджував правила космічної будови. Разом із старими нормами, продиктованими богами чи стародавніми царями, декрети і судові рішення становили зібрання законів. Закони використовувались доти, поки їх не змінювало рішення царя. Це рішення могло суперечити законодавству, але не ідеї маат. Рішення приймав фараон, на суд якого можна було внести будь-яке питання. Візир був посланцем між фараоном і правлячими органами: разом з царем він вважався верховним суддею країни, йому допомагали сановники і представники судової адміністрації на місцях. Правителі в провінціях теж виконували судові функції. Зацікавлені сторони і звинувачені захищали себе самі, а рішення у справі виносилось на основі документальних доказів, підтверджених свідками. У випадку вчинення злочинів слухання у справі починалося з допиту звинувачених, під час якого застосовували навіть катування. Якщо зачитували висновок про вину, то вибір покарання залишався за фараоном. В епоху Нового царства звинувачені могли звертатися до оракулів і просити їх справедливості. Юридичні документи (папіруси) належать до пізнього періоду історії Стародавнього Єгипту. Із документів видно, що в єгиптян існувало поняття про приватну власність; що чоловік і дружина мали рівні юридичні права, могли укладати шлюбні контракти і складати заповіти чи передавати свою власність іншим людям. Староєгипетські документи свідчать про існування також міжнародного права.

Єдиними невольними жителями Єгипту були військовополонені, яких називали “живими мертвецями” або “живими для вбивства”. Здебільшого їх використовували для домашньої роботи. З часів Стародавнього Єгипту Нубія поставляла рабів у Єгипет. Єдиною відомою формою рабства, крім військовополонених, були обов'язкові роботи на полях. Траплялися випадки, коли бідність змушувала єгиптянина продавати себе в рабство. Іноземці, як правило, оминали рабство, вступаючи до армії фараона. Зафіксовано також випадки насильницького захоплення молодих дівчат із народних верств, яких змушували виконувати домашню роботу (до них застосовувався термін “джет”). Версія про роботу рабів під час

будівництва пірамід не витримала випробування часом. На думку А. Бонджоанні, в Єгипті існував вид рабства, подібний на той, що був поширений в Стародавньому Римі. Тих, хто з причини бідності чи боргових зобов'язань не мав достатньої кількості прожиткових засобів, могли продати в рабство на певний період часу. Теоретична рівність між чоловіком і жінкою існувала на практиці тільки серед заможних верств єгипетського суспільства.

Обов'язком служителів храмів було піклування про все, що потребували боги. Жерці становили наймогутнішу касту всередині єгипетського суспільства. Найвищим в ієрархії жерців було звання першого пророка ("слуги бога") чи верховного жерця, яким вважався фараон. За ним слідував другий пророк, котрий виконував адміністративні функції. Потім третій і четвертий. У підпорядкуванні у верховних жерців перебували нижчі за рангом ("уабу"), які виконували щоденні функції. Верховний жрець Амона Херихор став фактичним правителем Єгипту в часи царювання Рамсеса XI (1099—1069 рр. до н.е.).

Єгиптяни вважали, що необхідно зберегти тіло для загробного життя. Муміфікація забезпечувала йому фізичне врятування, а "Книга мертвих" допомагала душі покинути тіло. Книга мертвих, написана на папірусі, являла собою збірник магічних формул для здійснення заупокійного обряду. Вона складалася з "Текстів саркофагів" і "Текстів пірамід". Останні містять "біографії" всьмож, складні в прозовій формі. До шедеврів єгипетської культури варто також віднести й інші твори, написані в різних жанрах: епічні оповідання про діяння фараонів; поетичні тексти любовної лірики; гімн, який фараон Ехнатон присвятив богу Амону: "Повість про Сінухета". Першими публіцистичними творами стали "Речення Іпусера" та "Пророцтво Нефертіті".

У "Повчанні Птаххетепа" розкривається піраміда влади єгипетського суспільства: на вершині стояли боги — покровителі Єгипту, нижче — їхній обранець фараон, ще нижче — залежні від фараона та пов'язані з ним жерці, далі — чиновники, рабовласники, найнижче — раби. В "Повчанні" обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципу "ка" — своєрідному критерію добродійності і справедливості. В "Повчанні гераклопольського царя" міститься закликання не робити нічого несправедливого і протиправного, оскільки тільки належною поведінкою можна досягти милості богів у загробному житті. Всі "Повчання" окреслюють єдиновладдя фараона (божество — монарх — верховний суддя). Однак не все так просто було в єгипетському суспільстві. Так, у "Реченні Іпусера" йдеться про повстанський рух близько 1750 р. до н.е., в якому взяли участь низові прошарки суспільства і раби.

Політична міфологія Стародавнього Вавилону. Закони Хаммурапі. Месопотамія виникла в південній частині міжріччя Тигру і Євфрату. Найдавнішими цивілізаціями були Шумер і Аккад. Близько 2000 р. до н.е. Аккадське царство було знищене еламитами, а пізніше західці із Сирії аморіти заснували Вавилон, який став столицею Месопотамії. Наймогутнішими державами міжріччя були Вавилон і Ассирія.

Месопотамське суспільство поділялося на три стани: аристократію, вільних громадян і рабів. До аристократичних сімей належали високопоставлені світські чиновники, жерці і воєначальники. Жителі міст і селяни належали до вільних громадян. Особливу роль в управлінні державою відігравали писарі. Джеймс Веллард у своїй праці «Вавилон. Розквіт і загибель міста Чудес» відзначав, що Хаммурапі вважав головним своїм завданням врегулювати взаємовідносини між цими трьома прошарками населення. Вища соціальна група називалася «авеллум», тобто «люди», — ймовірно, малася на увазі знать. Друга група — «мушкенум», що можна перекласти як «буржуа». Третій, нижчий, стан називався «вардум», що означало «раби» або «залежні люди». Дослідник вважає, що ця соціальна структура збереглася до середини XIX ст. Шумерський раб в 2850 р. до н.е. майже не відрізнявся способом життя від статусу англійського фабричного робітника 1850 р., однак, якщо врахувати умови життя, то першому вдалося навіть краще.

Тогочасний раб суттєво відрізнявся від класичного раба Греції чи Риму. Наприклад, він міг звернутися в суд зі скаргою на свого господаря і свідчити проти нього, хоча, ймовірно, теорія не завжди збігалася з практикою. Вавилонський раб мав можливість стати вільним. Вірогідно, це залежало від особистих його якостей. Розумний раб міг знайти справу, викупити себе із рабства і одружитися на вільній жінці. Красива й розумна рабиня могла, поза будь-яким сумнівом, мати вплив на свого господаря і, зі згоди поступливої дружини, стати фактичною господаркою будинку.

З джерел, які дійшли до нас, відомі «Реформи Урухагіні» та збірка законів Хаммурапі. Вони засвідчують вплив на політичні ідеї Стародавнього Вавилону шумерської міфології. Як

покровитель справедливості, захисник бідних і поневолених фігурує бог Шамаш, який суворо карає все зло, невірне і несправедливе. Шумерські та вавилонські правителі наполегливо підкреслювали божественний характер своєї влади і своїх законів, їх відповідність незмінним божественним настановам та справедливості. Аналізуючи реформу Урухагіни, Ф.М. Кирилук констатував, що зміцнення влади рабовласників та держави йшло у трьох напрямках: 1) відбувалося розмежування храмових і світських господарств, що зміцнило позицію жерців; 2) були введені певні податкові пільги для власників землі та ремісників, їх було звільнено від пожертвувань під час молитв, за виконання деяких культових обрядів; 3) цар проголосив свою владу як таку, що дана від бога Нінгірсу, котрий вибрав його серед населення міста для управління.

Проблеми походження влади широко відображені у законах Хаммурапі, які об'єднують 282 статті. В них однозначно стверджується, що царська влада походить від бога Мардука. Хаммурапі-воїн виявився одним із великих законодавців Стародавнього світу, якого можна поставити в один ряд із Солоном. Хаммурапі, який прийшов до влади молодим і честолюбним двадцятип'ятирічним воїном, перші тридцять років царювання провів у постійних війнах, нападаючи на сусідні держави. Він зруйнував усі їх міста, взяв у полон жителів, а царів кинув до в'язниць. Він не милував навіть ідолів богів підкорених народів і тримав їх як заручників доти, поки не зникла сама загроза опору.

Але через тридцять років успішного правління, перебуваючи в zenіті слави, Хаммурапі, ймовірно, вирішив якимсь чином компенсувати завдані ним муки. Він відбудовував храми, наказав спорудити величні статуї богів і богинь. Хаммурапі присвятив всього себе керуванню державою. В його архівах знайдено листа, присвяченого введенню до календаря додаткового місяця; в іншому листі обговорюються питання інспекції царських стад; у третьому міститься пропозиція повернути певному пекарю його власність і т. д.

Крім особистого нагляду за будь-якою адміністративною діяльністю, цар присвятив свій час систематизації та упорядкуванню всіх законів і звичаїв Месопотамії починаючи із шумерських часів, коли закон і порядок вперше стали фундаментом цивілізації. При цьому він керувався принципом: необхідно пом'якшити стародавній звичай родового ладу, так званий закон таліона, згідно з яким необхідно виривати зуб за зуб, око за око тощо. Щоправда, він не зміг чи не побажав цілковито відмовитися від правила «смерть за смерть», але ввів штрафи за вчинки, які раніше каралися смертю чи каліцтвом. Таку перемену в підході до правосуддя можна вважати одним із важливих кроків у напрямі до створення суспільства, заснованого не тільки на силі, а й на законі; держави, в якій значну роль відіграють грошові відносини. Ще до цього шумери зрозуміли: регулювати суспільні відносини набагато легше, якщо замість того, щоб страчувати злочинця, вимагати в нього компенсації за вчинену шкоду. Цей принцип ліг в основу цивілізованого підходу до правосуддя, що привело до появи суддів, юристів, адвокатів.

Розробляючи закони, Хаммурапі також дбав про зміцнення своєї династії. Для цього й потрібна була сильна судова система. Не випадково тогочасні правителі вживали серед своїх титулів такі: «цар правосуддя», «той, хто поставив правосуддя вище за все» тощо. Знаменитий збірник законів Хаммурапі, що зберігся на декількох стелах і бронзових дошках, починається з передмови, де обумовлено необхідність створення законів. Цар твердить, що бог Мардук закликав його встановити справедливість серед людей і стати правителем, здатним викоренити злих і нечесних, захистити слабких від сильних. Потім слідує 300 законів, які розподілені за категоріями, починаючи від здійснення правосуддя і закінчуючи правилами купівлі іноземних рабів. 67 законів присвячено шлюбу, сім'ї та майну. Всі ці закони зводилися до того, що сильний повинен поступитися слабкому. Однак ця вимога не стосувалася ворогів та чужоземців. Жінки Вавилону теж не могли розраховувати на рівність з чоловіками, хоча певними правами користувалися дружини, матері й навіть блудниці. Вони могли сподіватися на захист з боку закону у випадку, якщо їх покинув чоловік, та в разі хвороби. Це був хоч і незначний, але перший крок до гуманістичного суспільства. Закони Хаммурапі про розлучення дозволяли чоловіку позбутися дружини на власний розсуд, в той час як жінки не могли на таких умовах піти від чоловіка. До речі, аналогічні закони протрималися в Західній Європі майже до XIX ст.

Таким чином, витоки законності та правопорядку були закладені саме у Вавилоні за часів Хаммурапі, саме завдяки мудрому правлінню Хаммурапі Вавилон із маленького поселення перетворився у світову столицю. Однак період після Хаммурапі, за часів правління

ассирійських царів, не увінчався подальшим розвитком ліберальних поглядів знаменитого вавилонського правителя.

Релігійно-міфологічна політична філософія Стародавньої Індії. Закони Ману. Буддизм. Політично-правова думка Стародавньої Індії сформувалася і розвивалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. З цим пов'язано і домінуюче становище, яке протягом століть займали жерці (брахмани) в духовному і суспільно-політичному житті давньоіндійського суспільства. Світовий закон (індійська назва — “рґа”) визначав будову суспільства, місце, роль і становище різних варн, а відповідно, права і обов'язки членів цих варн. Усі вони загалом були вільними, оскільки раби перебували поза варнами. Проте самі варни були нерівноправними. Варни брахманів та кшатрійів (воїнів) належали до пануючих, а вайші (селяни, ремісники, купці) та шудри (вільні слуги) — були залежними від двох перших. Їх характеристика дається у “Ведах” та “Упанішадах” — найдавніших пам'яток давньоіндійської культури. У цих творах чітко констатується, що всі варни повинні дотримуватися дхарми — закону, обов'язку, звичаю, правил поведінки. Винних у порушенні «дхарми» жорстоко карали.

Приблизно до II ст. до н.е. належить відома політико-правова пам'ятка “Закони Ману” (Манавадхармашастра). Це стародавньоіндійський юридичний кодекс, зібрання якого приписують міфічному предкові людей Ману, сину Брахми. Закони Ману написані на санскриті, містять 2650 віршиків, які об'єднані у 12 розділів. У «Законах Ману» йдеться про поділ суспільства на варни, їх нерівність, містяться правила поведінки індійця в приватному та суспільному житті відповідно до релігійних догм брахманізму, настанови щодо управління державою та судочинства.

У VI ст. до н.е. незадоволення індійських мас брахманізмом, який захищав кастовий лад, привело до зародження релігійно-етичного вчення буддизму, яке перетворилось у вчення мільйонів. Засновник буддизму — *Сіддхартха Гуама* (563-483 рр. до н.е.) — син царя арійського племені шаків. Будда відкидає думку про бога як верховну особу і морального правителя світу. Справи людські залежать від власних зусиль людини, а система варн протилежна людській свободі. Будда висуває на перший план ті із страждань, які через свою біологічну природу мають незворотний характер: хвороби, старіння і смерть. Одночасно Будда вказує на соціальну невлаштованість життя, яке переповнене різноманітними нещастями і стражданнями. Буддизм абсолютизує їх, поширює на все існуюче і підносить у ранг всезагального закону буття.

Будда засуджує нестримну гонитву за мирськими насолодами та аскетичне самознущання і умертвлення плоті. Він вважав, що спасіння доступне всім людям, до якої б варни вони не належали; закликав до терпимості, всепрощення, ненасильства, стриманості. Головний закон життя — усвідомлення того, що ніколи в цьому світі ненависть не припинити ненавистю, але за відсутності ненависті вона зникає. Буддизм проповідує індивідуальне спасіння та вводить поняття нирвани — стану найвищої просвітленості. Таким чином, в основі буддизму й понині лежить положення про те, що життя — це страждання, а благо досягається лише шляхом пізнання, яке повинно охоплювати всі сфери людського буття.

Мислителі по-різному оцінювали вчення Будди. Так, Освальд Шпенглер називав її «релігією втоми», а Володимир Соловйов — «релігією егоїзму». Останній писав, що «ідеал буддизму — людина, яка однаково ставиться до добра і зла, людина-камінь, бо тільки така людина не створює для себе ні доброї, ні злої карми, не бажає жити, визнаючи життя привидом, й відходить у нирвану». З таким твердженням важко погодитись. Насправді, важливим моментом буддизму є ідея про невіддільність одне від одного знання і моралі. Удосконалення пізнання неможливе без моральності, тобто добровільного контролю над своїми вчинками. В нирвані людина досягає найвищої мудрості та добродійності.

Буддизм формувався як етичне вчення. Коли Будду запитували про те, чи відрізняється душа від тіла, чи безсмертна вона, він відмовлявся давати відповідь. Будда вважав, що є 10 *запитань*, на які безглуздо чекати відповіді: 1) чи вічний світ? 2) чи не вічний світ? 3) чи має світ кінець? 4) чи безкінечний світ? 5) чи ототожнюється душа з тілом? 6) чи відрізняється душа від тіла? 7) чи безсмертний той, хто пізнав істину? 8) чи смертний він? 9) чи буде той, хто пізнав істину, одночасно і безсмертним і смертним? 10) чи буде він ні безсмертним, ні смертним? Натомість, учив Будда, варто ставити питання про страждання.

До основних концепцій буддизму належать такі: загальний закон причинності (концепція залежного походження речей), згідно з яким все існуюче залежить від чогось і само

не може зникнути цілком; вчення про загальні зміни та непостійність; вчення про людину. Людина, з точки зору буддизму, — сукупність матеріального тіла і нематеріальних розуму та свідомості. Чотири фізичні елементи — земля, вода, вогонь, повітря — творять тіло. Душа — не самостійна субстанція, а тільки ряд змінюваних один за одним психічних станів. Доводиться, що існує певна внутрішня сила, яка забезпечує цілісність особистості, тримає у рівновазі її фізичні та психічні властивості.

Серед буддистських шкіл виділяються школи хінаяна і махаона, чарвака-локаята, санкх'я, йога тощо. Йога твердить, що існує п'ять станів духовного життя людини: крипта — розсіяний стан, при якому розум переходить від одного об'єкта до іншого; мудха — бездіяльний, притуплений стан розуму (наприклад, сон); викшипта — відносно умиротворений стан; егакра — зосередженість розуму на певному об'єкті; ніруддха — припинення будь-якої діяльності мислення. Існує кілька варіантів йоги: хатха-йога робить акцент на оволодінні тілом, що досягається складними вправами з метою набуття сили, витримки, терпеливості; карма-йога — досягнення релігійно-етичного ідеалу на основі безкорисливості; бхакти-йога вказує шлях звільнення на основі любові, правдивості, незаподіяння шкоди всьому живому; раджа-йога ставить завдання навчити людину володіти собою, досягти дисципліни розуму, здатність управляти своїм безсвідомим; джанана-йога — пізнання всього як цілого і єдиного, проблема кінцевого і нескінченного.

Політична думка Стародавнього Китаю. З середини I тис. до н.е. в Китаї відбуваються значні зміни в соціальному, політичному та економічному житті суспільства. Цей період в історії Китаю називають “періодом воюючих царств” (їх було не більше десяти). В результаті цих війн і утворюється Китайська імперія, яка внаслідок соціальних змін стала ареною зіткнення трьох головних прошарків суспільства — старої знаті (родової аристократії), нової знаті, селян-общинників. Їх інтереси і були відображені в потужних ідеологічних течіях — конфуціанстві, легізмі та даосизмі.

Конфуціанство. Зароджується на зламі VI — V ст. до н.е. як етико-політичне вчення. Його родоначальником був китайський мислитель *Конфуцій* (551— 479 рр. до н.е.). Він народився в царстві Лу, в повіті Чанпі. Батько Конфуція Шулянхе був начальником найнижчої адміністративної одиниці, що мала назву і. Про матір залишилося мало достовірних даних, відомо тільки, що прізвище її Янь і віддана була заміж за Шулянхе в юному віці. За деякими джерелами, коли народився Конфуцій, його матері виповнилося 16 років, а батькові — 70 і в сім'ї вже виростили двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Батько помер, коли Конфуцію було лише три роки. По смерті батька сім'я опинилася у скрутному становищі. Мати померла, коли Конфуцію виповнилося 17 років. Спочатку він працював дрібним чиновником, а згодом помічником на жертвних церемоніях. У 30 років, заснувавши власну школу, почав викладацьку роботу. Незабаром Конфуція призначили на одну з вищих чиновницьких посад, яка включала і прокурорські функції. Фактично він став найближчим радником з політичних питань Дин-гуна, що посідав престол у Лу.

Найголовніші пропоновані ним політичні принципи викладені в збірці його висловлювань “*Лунь Юй*” (“*Судження і бесіди*”). Конфуція справедливо вважають великим моралістом, оскільки соціально-політична частина його доктрини похідна від моральних максим. Коли учні запитали в нього, як він може коротко передати суть свого вчення, він відповів: не треба робити іншому того, чого б не хотів, щоб робили тобі. Конфуцій висунув патріархально-патерналістську (з латинського *pater* — батько) теорію держави. Він розглядав її як велику родину, владу імператора (“сина неба”), як аналог влади батька, а стосунки правителів і підданих — як родинні стосунки старих і молодих. Основу державного управління Конфуцій вбачав у моральному прикладі тих, хто управляє державою, тим, хто їм підпорядкований. Мудрий адміністратор, вважав Конфуцій, повинен завойовувати довіру людей до себе. По-перше, невпинною турботою про людей. По-друге, твердим слідуванням нормам ритуалу, традиціям. По-третє, невпинним самовдосконаленням, тому що той, хто не спроможний вдосконалювати себе, ніколи не зможе виправити поведінку інших. Звідси і розділяє Конфуцій населення на мужів благородних, які дотримуються конфуціанських моральних заповідей, та простолюдинів. Мораль благородного мужа, вважав він, подібна до вітру, мораль же простолюдина подібна траві: куди дме вітер, туди має нахилитись трава.

Суспільний ідеал мислителя залишається в минулому, тому і створює він вчення “про виправлення імен”, для того щоб привести речі у відповідність з їх минулим значенням. Отже, незважаючи на те, що конфуціанство заперечувало участь народу в управлінні державою, воно

пропагувало громадянський мир і злагоду в суспільстві, стверджувало, що сенс і мета державної політики полягають у тому, щоб впроваджувати етичні принципи в політичне життя. Поступово конфуціанство стає впливовою політичною течією, а в II ст. до н.е. — навіть офіційною ідеологією і державною релігією Китаю.

Легізм. Школа легістів у Китаї захищала інтереси нової, майнової знаті. Засновником вчення прийнято вважати *Шан Яна* (390—338 рр. до н.е.) — прем'єр-міністра царства Цінь. Його ідеї викладені ним у трактаті “Книга правителя області Шан”. Суть цієї доктрини, яка і нині користується немалою популярністю на Сході, полягає у відкиданні гуманності й справедливості в політиці за рахунок абсолютизації інтересів держави. “Слабкий народ — означає сильна держава. Ослаблення народу — головне завдання держави” — основний постулат легізму.

Трактат Шан Яна починається полемікою з конфуціанством, яке відмовляє правителя від нововведень (суспільний ідеал конфуціанства в минулому). “Все здавна змінилось, — пише Шан Ян, — якщо раніше люди були прості й чесні, тепер вони хитрі й брехливі. І тому, замість моральних методів, методів переконання в управлінні державою необхідно користуватись методами примусу й покарань”. Шан Ян вводить в царстві Цінь кругову поруку і колективну відповідальність (5 селянських сімей мали старосту, який за них відповідав, п'ять таких п'ятірок утворювали общину і т.д. Такий порядок панував і в армії).

В основу управління державою Шан Ян поклав такі принципи: 1) мати в державі багато покарань і мало нагород, адже там, де панує страх, легше управляти; 2) жорстоко карати за найменшу провину, тоді злочину взагалі не буде звідки взятись; 3) роз'єднувати людей взаємною підозрілістю і всеохоплюючим стеженням та доносами. Головна мета держави, — вважали легісти, — її цілісність, міць, підкорення інших царств. Заради цього треба знищити в країні інакомислення, а отже — мистецтво, філософію, літературу.

Проте царство Цінь не сприйняло методів управління Шан Яна. Після смерті правителя він був страчений. Та все ж таки його ідеї були втілені через 125 років у політичну практику Китайської імперії (династія Цінь). Для того щоб знищити інакомислення, ініціювалось спалення книг з історії та філософії, а тих, хто цьому чинив опір, страчували. Це була перша культурна революція в Китаї, попередниця тієї, яку пов'язують з іменем Мао-Цзедуна. Тоді популярним стало гасло легістів: “книги у вогонь, вчених — до ями”.

Даосизм. Зародження даосизму пов'язують з іменем напівлегендарного мудреця *Лао-Цзи* (IV ст. до н.е.), якого вважають укладачем канонічного трактату “Дао де цзін” (“Книга про дао і де”). В основі цього вчення лежить поняття “дао”. Дао — джерело всього існуючого, закон, за яким розвивається Всесвіт і який змінити людина безсила. Тому основою даної доктрини стає принцип недіяння. Недоліки, які існують в суспільстві, даосисти пояснюють тим, що люди, захопившись суєтними устремліннями, відійшли від природного ходу речей. А тому не слід виступати проти існуючих порядків, слід зачекати і загальний закон “дао” сам змінить усе на краще.

У соціально-етичному плані лейтмотивом даосизму були осуд гордині, проповідь середнього достатку і помірності. Якщо знать і правителі дотримуватимуться дао, то в суспільстві пануватиме злагода і порядок. Розумний правитель, твердили вони, править країною за допомогою недіяння, не нав'язуючи підлеглим своїх уявлень і переконань, не втручаючись у їхні справи.

Даосизм захищає в основному інтереси селян-общинників. З часом усі зазначені давньокитайські політичні вчення пройшли своєрідну селекцію. Історія здійснила серед них свій вибір. Легізм наповнюється моральним змістом, а даосизм переплітається з буддизмом і місцевими віруваннями, після чого його вплив на політичну ідеологію практично припиняється. Зате конфуціанство стало на десятки століть державною релігією Китаю.

1.2.2. Характерні особливості політико-правової думки Стародавньої Греції та Риму

Основною формою спільної організації життєдіяльності людей в Стародавній Греції був поліс (дослівно перекладається як “місто-держава”). В його володіння входило місто з прилеглим до нього населенням. Полісна організація спиралась на економічний та політичний суверенітет, який поширювався на всю полісну територію, передбачав для кожного громадянина можливість, а часто й обов'язок брати участь у вирішенні державних питань, у